

ПРОБЛЕМА ПРИСУТНОСТІ «ЖІНОЧОГО ЗАПОРОЗЬКОГО» В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Серед «малодосліджених» сегментів української історіографії ХІХ – початку ХХ ст. і досі перебуває історія жінок козацького Запорозжя як напрям історичного знання об'єктом дослідження якого виступають жінки в історії Запорогів – історико-географічної області на Півдні України, їхнє правове становище, функціональні ролі, місце в суспільному житті, творенні національно-культурного простору.

Одним з перших до розробки цієї теми в українській історіографії долучився Аполлон Скальковський (1808 – 1898). В контексті студіювання історії запорозького козацтва історик вдався до вивчення проблеми неприсутності/присутності жіночої складової в традиціях та повсякденних практиках запорозької січової громади [1]. Зі слів дослідника стосунки запорожців з жінками зводились до «безшлюбного» статусу запорожців та насмішкувато-парубочого трактування козаками прекрасної статі [2, с. 60; 74; 151; 210; 211]. А. Скальковський твердив, що козакам-запорозжцям заборонялось не лише одружуватись, бо козак «за втрату цноти (нагто в Січі) міг поплатитись головою» [2, с. 211], але й приводити жінок в межі Вольностей Війська Запорозького Низового.

Посилаючись на «неписаний статут Запорозького товариства», історик стверджував, що всі чини і звання війська Запорозького, від кошового до полкового хорунжого, одержувало тільки товариство, тобто нежонаті козаки, одружені ж ніякого чину і посади обіймати не могли. Право сидіти зимівниками, також могло мати тільки товариство зі своїми служителями, або молодиками, записаними по куренях або ні, але теж холостими. Батько, ж «міг жити із синами або родичами, якщо ці останні по куренях вважалися, *але жодної жінки в зимівниках не було і бути не могло...*» (курсив мій — О. К.) [2, с. 74]. Це при тому, що А. Скальковський, одним з перших у вітчизняній історіографії, почав аналізувати усну народну творчість, використовуючи її як джерело до вивчення історії Півдня України [3, с. 21]. А колективна пам'ять українців (контент національної пам'яті «безмовної більшості») середини ХІХ ст., продовжувала зберігати значну кількість сюжетів про воєнну повсякденність жінок козацького Запорожжя [4, с. 15 — 23] та ряд героїчних жіночих образів [5, с. 24].

Сформульовані А. Скальковським історіографічні штампи про зневажливе ставлення козаків до жінок та заборону появи жінки на Січі невдовзі стали «офіційним» поглядом на стосунки січовиків з жінками та історію жінок козацького Запорожжя.

Близькими до «офіційного» погляду у своїй оцінці становища жінки в запорозькому козацькому соціумі були й праці П. Куліша [6] та Д. Мордовцева [7], які побали світ в середині ХІХ ст. . Інтерес до нього історики зводили до козацького аскетизму та виголошеної П. Кулішем тези «Не ступай бабо ногою у січовий Кіш, лучче в домовину» [8, с. 417]. Ця теза, очевидно, відповідала уявленням автора і тогочасної історичної науки про статус та межі присутності жіночої складової в культурному просторі Запорожжя.

Виникнення національних традицій історіописання та започаткування українських наукових шкіл в історичній науці, активізувало в другій половині ХІХ ст. процеси наукового пошуку та сприяло розширенню джерельної бази досліджень. Вивчення прикметних рис ментальності українського народу, повсякденної історії січовиків та «воюючих» жінок «українного» пограниччя, завдяки зверненню до архівних, мемуарних та фольклорних джерел, стали визначальними рисами наукових праць М. Костомарова, В. Антоновича, Й. Ролле, В. Каллаша та О. Левицького.

Перший крок в історично-фемінологічних студіях М. Костомаров зробив у своїй дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии» яку він захистив у 1844 році. Далі, у відомій праці «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI — XVII столетиях» (1860 р.) [9] історик, протиставляючи ліберальним традиціям європейців та українців у ставленні до жінки домостроївські порядки Московії, наголосив на тому, що «дружини козаків були їхніми помічницями і навіть ходили з ними в походи» [10, с. 136] і взагалі користувалися порівняно більшою свободою аніж великоруські жінки. Для М. Костомарова відважна, здатна чинити опір несприятливим обставинам і боротись за себе українська жінка є гідною поваги і замилювання [11, с. 582 — 739]. Великоруська жінка, зі слів історика, на противагу «слабка істота, яка легко підкоряється обставинам і долі» [12, с. 194].

Вагомий внесок у дослідження проблематики пов'язаної з повсякденною історією жінок козацького Запорожжя вніс історик і громадський діяч В. Антонович. Незважаючи на те, що історично-фемінологічна спадщина В. Антоновича виглядає аж надто скромно (особливо на тлі таких істориків як Й. Ролле та О. Левицький, оскільки у доробку вченого тільки два сюжети, опосередковано присвячені проблемам історії воєнної повсякденності жінок ранньомодерної України), — проте його внесок не перебільшений. Завдяки зусиллям В. Антоновича на сторінках часопису «Киевская старина» було започатковано перший в українській історіографії другої половини ХІХ ст. історично-фемінологічний

дискурс «жіночого запорозького», який вибудовував парадигму «бачення» історії жінок козацького Запорожжя опираючись, головню, на національні культурні цінності.

Дорогу йому на сторінки «Киевской старины» проклала опублікована в квітні 1883 року рецензія історика [13, с. 873 — 876] на книгу Д-ра Антонія І «Niewiasty kresowe» — «Женщины на окраинах», яка незадовго перед тим побачила світ у Варшаві [14]. Її автор майже невідомий широкій українській громадськості, але талановитий польський історик і белетрист Й. Й. Ролле, що друкувався під псевдонімом «D-r. Antonij I.» [15, с. 124 — 214], ґрунтовно ознайомившись з комплексами письмових джерел з українських архівів, з художньою майстерністю створив 6 біографічних нарисів, які змальовували побут та повсякденне життя жінок Волині й Поділля XVI — XVII ст. [13, с. 873].

Саме в цій праці історик зробив першу спробу вписати в контекст історії козацького Запорожжя, сюжет про активну участь жінок шляхетного стану в обмінах та викупах полонеників (тилова повсякденність) які, протягом багатьох років, проводилися в Запорозькому степу під Переволочною [16, с. 273].

За словами Йосипа Ролле, в XVI — середині XVII ст., «в полях під Переволочною можна було побачити не одну зем'янку, яка заручившись листом Яна ІІІ до запорозької старшини... і захопивши з собою набитий золотом мішок, поспішала в степ, аби за посередництва Кошового викупити з неволі рідну бранку...» [16, с. 273]

Розповідаючи про досвід участі шляхетних жінок України в розшуках, обмінах та викупах полонеників (включаючи приїзд на Запорожжя і переговори із старшинами Запорозької Січі) історик із загального масиву запорозької звичаєвості виокремив елементи досвіду перебування жінок в межах Запорозьких Вольностей та козацької Січі.

Інша робота Й. Ролле з його фемінологічного циклу, надрукована в «Киевской старине», була присвячена жінкам при Чигиринському дворі в другій половині XVII ст. [17]. На сторінках цієї праці поміж описами психології, побуту та повсякденних практик елітних жінок України другої половини XVII ст. проглядають і окремі сценарії тилової повсякденності жінок козацького Запорожжя. Дослідник, звернув увагу на ту обставину що «під час воєнних дій їм (жінкам — О. К.) доводилося інколи шукати сховища в обозах (козацьких) і поділяти всі труднощі й тривоги мандрівного життя... [18, с. 148]. Названі істориком жінки, в більшості випадків, були дружинами, сестрами, коханими, коханками і полонянками козаків-запорожців. Й. Ролле першим виказав думку про те, що козаки «часто виявляли схильність до одруження» [18, с. 149]. Серед козацьких дружин, зі слів Й. Ролле, були «не лише місцеві за походженням (курсив мій — О. К.), а й шляхетні польки, єврейки, молдаванки, вірменки і навіть, іноді, татарки» [18, с. 149]. Випадки одруження запорожців із захопленими в полон жінками, за спостереженням історика, були нормою козацького життєустрою.

Вибудовуючи свої праці на ґрунті маловідомих джерел Й. Ролле доводив, що в XVI — XVII ст. запорозькі козаки не цуралися ні жінок, ні сімейних стосунків. На території Запорозьких Вольностей постійно перебувала значна кількість як «місцевих» жінок (дружини запорожців, сестри, кохані, коханки, полонянки, відьми, чародійки, вдови, мешканки татарських улусів, дружини, доньки, сестри місцевих лоцманів, мисливців, рибалок і скотарів і пастухів), так і «приїзджих» (шляхтянки які провадили розшук полонянників, жінки-полонянки, що поверталися з татарсько-турецької неволі, тощо).

В 1887 році розгляд проблеми воєнної повсякденності жінок козацького Запорожжя з історичної переноситься в етнографічно-етнологічну площину. В серпневому номері часопису «Киевская старина» було надруковане повідомлення І. Пономарьова «Запорожская песня» [19, с. 587 — 588]. Мова йде про історичну пісню «Ой не знав козак», в якій розповідається про сестру запорозького козака Супруна (Супрунку), яка

довідавшись про те, що він «в неділю до сходу сонця в невольську попався» «почала своїм добрим конем, як огнем, летіти» йому на поміч. Діставшись місця де «Супрун з ордою стявся» почала Супрунка воювати, брата з неволі визволяти, а «бусурманців у полон гнати:

Ой не вспіла тая сестра

З коника упасти,

Почала бусурманців в полон гнати.

— Ох і зоставайся здоров, милий брате,

Та давай же ти сестри завчасу вже знати.

— Сестро ж моя дорога,

Яка ж ти слуга сильная!» (курсив мій — О. К.) [20, с. 357 — 358].

Стає очевидним, що екстремальні умови життя на татарському пограниччі вимагали вироблення у степового населення (чоловіків і жінок) таких рис характеру, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки.

У вересневому номері «Киевской старины» світ побачив відгук В. Калаша на публікацію І. Пономарьова. Означена розвідка мала промовисту назву «Малорусская «паленица» [21, с. 196 — 197]. Авторіві статті в сюжеті пісні про козака Супруна і його сестру-рятувальницю, «малорусскую паленицу» вчувся відгомін переказів часів Київської Русі про жінок-войовниць — «типе очень обыкновенном в русском былевом эпосе...» [21, с. 196]. Зі слів В. Калаша, остаточні висновки про присутність в культурному просторі Русі-України жінок-багатирок, билинних «полениць», заважає зробити «нерозробленість цієї тематики» [21, с. 197] в тогочасній історичній науці.

На межі XIX і XX ст. до розробки означеної в заголовку нашої статті теми долучився Д. Яворницький. Його спостереження щодо присутності жіночої складової в культурному просторі козацького Запорозжя та участі жінок у формуванні традицій козацького життєустрою були зроблені у відповідності до поширеного імперськими державними структурами, протягом першої половини XIX ст., «офіційного» погляду на запорозьке козацтво та стосунки запорожців з жінками. Відштовхнувшись, головню, від свідчень російського інженера Семена Мишецького, німецького вченого-мандрівника Христофора Манштейна, академіка XVIII ст. Йоганна Георгі [22, с. 115, 181] та праць А. Скальковського історик повторив сформульовану в середині XIX ст. тезу про заборону появи жінки в межах козацького табору — Січі «*будь вона навіть матір'ю, сестрою або сторонньою для козака жінкою*» [22, с. 181] (курсив мій — О. К.) та про зневажливе, в інтерпритації Д. Яворницького, «насмішкувато-парубоче», трактування козаками прекрасної статі: «*лицарю й лицарська честь: йому треба воювати, а не біля жінки пропагати*» [22, с. 181] і таке інше.

Аналіз науково-творчої спадщини Д. Яворницького в контексті історичної фемінології неспростовно доводить той факт, що історик в своїх висновках опирався не на наративи сучасників, — літописців, письменників, мандрівників та дипломатів XVI — XVIII ст. та фольклорні традиції мешканців Степової України, а на постульовані російською історіографією схеми «єдиноруського» (українські вчені вважали російську історію та культуру своєю) [23, с. 19] потоку. У відповідності до цих схем розглядалось і становище жінки в запорозькому козацькому соціумі. Колективна пам'ять українців про сильних, здатних чинити опір несприятливим життєвими обставинам, жінок була підмінена міфологічною «офіційною» пам'яттю про безправну, безвольну, по-рабськи залежну від власного чоловіка та Російського імператора-самодержця жінку [24, с. 65].

На початку XX ст. до розробки теми «жінка і запорозьке козацтво» долучився історик, археограф, архівіст і етнограф Орест Левицький. Його спостереження щодо присутності

«жіночого» в звичаєвому праві козаків-запорозжців були зроблені завдяки осмисленню колексу усних (фольклорних) історичних джерел. В 1900 році на сторінках журналу «Киевская старина» побачила світ розвідка О. Левицького «Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI — XVII вв.» (1900) [25, с. 1 — 15]. У цій статті дослідник розглянув унікальний для українського соціуму початку ХХ ст. випадок можливого укладання шлюбної угоди між запорожцем і жінкою, який був відбитий в переказі, записаному від колишнього козака Микити Леонтіївича Коржа [25, с. 14]. За словами оповідача, у м. Самарі (нинішній Новомосковськ), одного разу вели до місця страти засудженого на смерть козака. Зненацька, на дорозі з'явилася дівчина під білим покривалом. Вона підійшла до засудженого і привселюдно, (за німої згоди оточуючих) заявила про своє бажання мати його за чоловіка [25, с. 14]. Встановивши історичну достовірність описаного вище звичаю [25, с. 14 — 15]. О. Левицький за п'ять років (в січні 1905 р.) знову повертається до цієї неординарної проблематики і робить спробу в'яснити звідки і коли виник в українських землях цей оригінальний звичай? [26, с. 93]. В контексті, зробленого у відповідності з тогочасними тенденціями часу і місця, аналізу письмових та усних (фольклорних) джерел О. Левицький дійшов висновку, що цей оригінальний звичай був запозичений із звичаєвого права західноєвропейських народів, бо ні в Литовському статуті, ні в інших діючих на той час в українських землях юридичних кодексах «про нього немає жодної згадки» [26, с. 93]. Проте відповіді на головне запитання, чому, і як, цей звичай «прижився» серед мешканців Запорожжя, історик не дав.

Стає очевидним, що вітчизняні історично-фемінологічні студії ХІХ — початку ХХ ст., спрямовані на висвітлення історії жінок дніпровського Низу заявили про себе як про перехрестя різних наукових течій. Відповідно до цього, в українському наративі ХІХ — початку ХХ ст. виокремилися щонайменше два історично-фемінологічні дискурси, які стосувались проблематики пов'язаної з присутністю жіночої складової в культурному просторі козацького Запорожжя. Перший вітчизняний історично-фемінологічний дискурс вибудовував парадигму «бачення» жіночої історії, послуговуючись нав'язаним тогочасному українському соціуму типом світосприйняття (конструкт «не-національної пам'яті») [27, с. 24]. Він був представлений науково-творчим доробком істориків А. Скальковського, П. Куліша, Д. Мордовця та Д. Яворницького, які сформулювали концепцію, згідно з якою постать жінки в межах Вольностей Війська Запорозького Низового розглядалась козацтвом як небажана, а то й меншовартісна [24, с. 64].

Другий історико-фемінологічний дискурс ґрунтувався на суто національних культурних цінностях. Він був представлений науково-творчим доробком істориків М. Костомарова, В. Антоновича, Й. Ролле, О. Левицького. Ця група науковців була переконана, що життєвий простір жінки на татарському пограниччі був тісно пов'язаний з військовими практиками козаків-запорозжців та запорозьким козацьким військом [24, с. 64]. Працями названих істориків воєнна (фронтowa і тилова) повсякденність жінок козацького Запорожжя була виокремлена із загального масиву козацько-шляхетської звичаєвості і, короткими сюжетами вписана в історію козацького Запорожжя, ранньомодерної України та історію жінок України (українську історичну фемінологію) в цілому. Проте всі намагання М. Костомарова, Й. Ролле, О. Левицького представити жінок козацького Запорожжя повноцінними учасницями історичного процесу залишились практично невідрефлексованими сучасниками.

Реконструкція науково-творчої спадщини вітчизняних вчених, пов'язаної з вивченням становища жінки в запорозькому козацькому соціумі в контексті етнокультурного, воєнно-історичного та воєнно-антропологічного вимірів відкриває можливість відтворення нових моделей історичної науки в поєднанні з факторами простору і часу.

1. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива / Скальковский А. — Одесса, 1841. — 437 с.
2. Скальковский А. История Новой Сечи, або останнього Коша запорозького / А. Скальковский — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — 678 с.
3. Іванникова Л. Фольклористика Півдня України: сторінки історії / Іванникова Л. — Запоріжжя: РА Тандем-У, 2008. — 292 с.
4. Кривоший О. Жінка в культурному просторі Запорозжя. Межі присутності / О. Кривоший // Історія в школі. 2011. — № 9. — С. 15 — 23.
5. Кривоший О. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжя. Воєнно-історичний аспект. / О. Кривоший // Мандрівець. — 2011. — № 5. — С. 20 — 28.
6. Записки о Южной Руси. Изд. П. Кулиш / П. Кулиш. — Т. 1. — Спб., 1856 — 324 с.; Т. 2. — Спб., 1857. — 355 с.
7. Мордовцев Д. Л. Гайдамачина: историческая монография в двух частях / Д. Л. Мордовцев. — Спб., 1870. — 484 с.
8. Куліш П. Твори. Т. 2 / П. Куліш — В 2-х т. — К. Дніпро, 1989. — 586 с.
9. Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII ст. / М. Костомаров — Санкт-Петербург, 1860. — 303 с.
10. Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях / М. И. Костомаров // Быт и нравы русского народа в XVI и XVII столетиях. — Смоленск: Русич, 2002. — С. 3 — 239.
11. Костомаров Н. Черниговка. Белье второй половины XVIII века / М. Костомаров // Твори в двох томах. Т. 2. — К., 1990. — 582 — 739.
12. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии / М. Костомаров // Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. К. Либідь, 1994 — 364 с.
13. Антонович В. (В. А.). Рец. на кн. «D-r Antonij I. Niewiasty kresowe. — Warszawa, 1883. Д-р Антоній І. — Женщины на окраинах. Варшава 1883 г.» — С. 873 — 876.
14. D-r Antonij J. Niewiasty kresowe / D-r Antonij J. — Warszawa, 1883. — 224 с.
15. Баженова С. Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет. 2001. — 224 с.
16. Д-р. Антоній І (Ролле Й. Й.) Украинские женщины: Исторические рассказы / Д-р Антоній І // КС. — 1883. — Т. 6. — № 6. — С. 268 — 309.
17. D-r Antonij I Женщины при Чигиринском дворе / D-r Antonij I. // КС. — 1894. — Т. 44. — № 1. — С. 107 — 126; № 2. — С. 282 — 304; № 3 — С. 512 — 529.
18. Д-р. Антоній І (Ролле Й. Й.) Жінки при Чигиринському дворі: / Публ. за ж. «Киевская старина». — 1994. — № 1 — 3 / Д-р. Антоній І // Хроніка-2000. — 1994. — № 3 — 4. — С. 134 — 175.
19. Пономарев И. Запорожская песня / И. Пономарев // КС. — 1887. — Т. 18. — № 8. — С. 587 — 588.
20. Історичні пісні. / АН України, Інститут мистецтвознавства фольклору та етнографії/ Упор. Березовський І. П., Родіна М. С., Хоменко В. Г.; Нотн. мат. Гуменюк А. І.; За ред. Рильського М. Т. і Гуслистого К. Г. — К. Видавництво академії наук Української РСР, 1961 — 1066 с.
21. К-ш В. [Калаш В.] Малорусская «паленица» (женщина богатырь) / В. К-ш // КС. — 1887. — Т. 19. — № 9. — С. 196 — 197.

22. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Д. І. Яворницький — Львів: Світ, 1990 — Т. I — 319 с. іл.

23. Буряк Л. Жінка і політика в українському історіографічному дискурсі (друга половина XIX — перша третина XX ст.) / Л. Буряк // Пам'ять століть. — 2010. — № 4 — 5. — С. 19 — 36.

24. Кривоший О. П Амазонки і «амазонство» в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX — першої третини XX ст. / О. П. Кривоший // Київська старовина. 2012. — № 4 (406). — С. 55 — 710.

25. Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI — XVII вв. / О. Левицкий // КС. — 1900. — № 1. — С. 1 — 15.

26. Левицкий О. Обычай помилования преступника избранного девушкой в мужья / О. Левицкий // КС. — 1905. — № 1. — С. 89 — 97.

27. Кривоший О. П. «Сильна жінка» зі зброєю в українському історіографічному дискурсі XVI — XIX ст. . / О. П. Кривоший // Київська старовина. 2012. — № 1 (403). — С. 16 — 34.

Кривошей А. П.

**Проблема присутствия «женского запорожского»
в работах украинских историков XIX – начала XX века.**

Аннотация: в статье рассмотрены особенности освещения украинскими историками XIX — начала XX в. проблемы присутствия/неприсутствия женской составляющей в культурном пространстве козацкого Запорожья, а также объяснены причины появления в украинском историческом нарративе двух, присущих истории женщин козацкого Запорожья, типов дискурсов.

Krivoshiy O. P.

**The problem of «female zaporzhkogo» presence in the works
of Ukrainian historians in XIX – early XX century.**

Abstract: The peculiarities of the problem coverage by Ukrainian historians in XIX — early XX century of female component presence/absence in the cultural space of Cossack Zaporozhyia are considered in this article, as well as the reasons for the appearance in Ukrainian historical narration of two types of discourses typical of female history of Cossack Zaporozhyia are explained.